

SUMARI

PRÒLEG	13
INTRODUCCIÓ	23
Agraïments	29
EL SEGLE XVIII, UN TRAMPOLÍ CAP AL FUTUR	31
De la Selva del Camp a Tàrraga.....	33
Enllaços matrimonials i també professionals	37
El sentit pràctic que regia la família	42
Negocis i patrimoni.....	44
Les propietats dels Girona	47
Múltiples operacions comercials.....	50
De prestamistes de l'Ajuntament a prestataris de l'Església	52
La vida a Tàrraga	61
VERTEBRAR UNA XARXA FAMILIAR	65
Un home de pensament molt ampli, Ignasi Girona i Targa	66
El més estranger dels Girona, Joan Girona i Agrafel.....	76
La passió pel treball ben fet, Manuel Girona i Agrafel.....	87
La lleialtat al projecte familiar, Ignasi Girona i Agrafel.....	98
Els Girona a Madrid, Jaume Girona i Agrafel	101
Altres membres de la família.....	104
Relacions afectives i projecció empresarial.....	109
SOBRE LA IMPORTÀNCIA DEL CAPITAL COMERCIAL.....	113
Els beneficis d'arrendar antics drets senyorials.....	115
Fer de banquer sense banc	120

Una fàbrica pròpia de pintats d'indianes	123
L'atractiu dels negocis agraris.....	125
El Canal d'Urgell, construir el canal per transformar el territori	128
El fet decisiu, la fundació de la <i>casa Girona</i> el 1839.....	134
Només capital familiar, 1854-1864	138
El tancament definitiu de la <i>casa</i> , 1864-1867	143
CONSOLIDAR EL DOMINI ECONÒMIC.....	155
Els Girona, el primer grup inversor del país.....	155
L'intercanvi de mercaderies	159
La importància relativa de la indústria.....	162
Lletres de canvi pels principals circuits europeus.....	171
El primer banc de la <i>casa</i> i de l'Estat, el Banc de Barcelona	175
Més entitats financeres	177
Fundar un banc a Madrid, el Banco de Castilla.....	179
Els Girona, els més alts representants del gran capital català, madrileny i basc.....	180
Altres àmbits d'actuació empresarial, les assegurances.....	183
El sector estrella, el ferrocarril.....	185
El transport terrestre i el problema de les carreteres.....	194
Navegar amb vaixells de vapor.....	200
La construcció de la Universitat de Barcelona.....	201
El perquè de la conducta inversora	202
LA VISIÓ DE LES COSES	209
Sobre la propietat del Teatre del Liceu	209
Viure al carrer Més Baix de Sant Pere.....	212
El palau dels Girona a la plaça de la Mercè.....	214
La Torre i el Parc de Sarrià.....	219
Un "château" al cor de la Gascunya.....	221
Com a "tribut d'agraïment", fer la façana de la catedral de Barcelona.....	222
El patrimoni d'Ignasi Girona i Targa.....	225
La fortuna de Manuel Girona.....	235

La preferència pels valors de baix risc.....	236
Crèdits hipotecaris i diners al Banc de Barcelona.....	241
Finques rústiques i urbanes per preservar un gran patrimoni.....	243
CONCLUSIONS	255
APÈNDIXS DOCUMENTALS.....	269
BIBLIOGRAFIA	295
ABREVIATURES.....	311
ANNEX	313

PRÒLEG

El llibre de la doctora Lluïsa Pla *Els Girona. La gran burgesia catalana del segle XIX* va tenir l'origen en la intensiva recerca desenvolupada per l'autora, dirigida pel mestre de mestres Jordi Nadal. La investigació culminà en la defensa de la tesi doctoral que va obtenir la qualificació d'excel·lent *cum laude* al si del programa d'història econòmica de la Universitat de Barcelona, atorgada per un jurat de científics de primera. De totes maneres, i malgrat que beu de la tesi, el llibre és un nou producte, un destil·lat de qualitat superior a partir d'una primera matèria ben selecta. El resultat deixarà satisfets els paladars intel·lectuals més exigents. La versió premiada per la Fundació Noguera i publicada per Pagès editors té, com a mínim, set grans virtuts, empeltades del tremp de l'autora: ambició, profunditat, cura, passió, valentia, rigor i capacitat crítica.

L'ambició del llibre es palesa en aspectes com ara l'extens abast cronològic de l'obra. Segueix atentament la progressió de més de quatre generacions de la família Girona, des de 1748, moment en què Gaspar Girona i Magrinyà abandona la Selva del Camp per establir-se a Tàrrrega, fins a 1905, data de la mort a Barcelona de Manuel Girona i Agrafel. Tracta un segle i mig llarg d'una etapa cabdal de la història de Catalunya i d'Europa: la del clímax de la primera Revolució Industrial.

Pla no es limita a analitzar la trajectòria vital i empresarial del membre més destacat de cada generació. També intenta seguir la petja de la resta de components de la nissaga i entendre els vincles que estableixen entre ells. Analitza les estratègies familiars que s'adopten al si de la nissaga i mira així mateix de relacionar-les amb els negocis dels prohoms amb qui emparentaren els Girona al llarg de dos segles, ja fossin els Castelltort de Tàrrrega i els Targa de Ciutadilla, en el Set-cents, o els Vidal-Quadras barcelonins en el Vuit-cents. Encara que

l'obra és sobretot història econòmica, no defuig estudiar la història com un tot, i ens aporta valuosa informació de la vida i els valors de tot un grup familiar.

La profunditat i la importància del tema no només deriva d'haver estat el Principat un dels pocs territoris de l'Europa meridional on va triomfar la primera Revolució Industrial: l'obra confirma el paper estel·lar jugat pels Girona en el firmament vuitcentista català. Hom podia conèixer que havien fundat i gestionat el primer banc d'emissió del país (el Banc de Barcelona), que Manuel havia pagat la construcció de la façana neogòtica de la catedral o que el palau de Pedralbes s'erigí en els terrenys de la família. Però molt menys conegut pel gran públic era el paper decisiu de la Casa Girona en la construcció de les línies ferroviàries de Barcelona a Granollers i de Barcelona a Saragossa, el Canal d'Urgell, la Ferreria de Nostra Senyora del Remei, el Teatre del Liceu i la Universitat de Barcelona o el paper destacat de Jaume Girona en la fundació d'Altos Hornos de Bilbao, primer, i AHV, després.

El llibre que ens ocupa enlaira encara més la grandària de la nissaga, aportant noves xifres i dades que ponderen millor l'abast de les decisions preses: en el període decisiu de la Revolució Industrial a Catalunya, el de 1815-1866, la família Girona, liderada per Ignasi Girona i Targa, emergeix com a primer grup inversor del país. Entre 1817 i 1848 els Girona van passar de negociar el 2% dels efectes comercials a Barcelona a controlar-ne un 10% del total. A la darrera data havien esdevingut els primers operadors en lletres de canvi de la plaça i el principal venedor d'or a la Seca de la ciutat. Ambdues dades apunten llur paper destacat en el canvi d'orientació del gran comerç barceloní, que es va produir en els primers decennis del Vuit-cents. El seu instrument principal va raure en la societat Girona Germans, Clavé i Companyia (1839), autèntic hòlding o banca d'inversió de la família. També empraren societats com ara la Companyia de Navegació i Indústria (creada el 1841) o el mateix Banc de Barcelona (nascut el 1845). Els Girona ocupen posicions destacades entre els majoristes de la Llotja, operen amb gra, farina, cotó, cacau, bacallà, cuirs, espècies, ametlles o llana. Pla quantifica que fins el 1850 l'activitat comercial absorbeix prop del 80% del capital invertit per la Casa Girona. El 1856 ocupa el primer lloc de Barcelona en la quota de contribució industrial i de comerç.

De totes maneres, com també ens ensenya el llibre, entre 1850 i 1866, la cartera inversora de la família es transforma radicalment i posa la brúixola cap al Canal d'Urgell (1853), els ferrocarrils i les inversions mineres i metal·lúrgiques. Les últimes posaven les esperances en els

carbons de Calaf i Fígols a la recerca del combustible de la primera Revolució Industrial, com també el ferrocarril de Barcelona a Granollers que apuntava cap a l'hulla de Sant Joan de les Abadesses. Aquestes inversions anaven del braçet amb l'aposta per la modernització de la metal·lúrgia del país amb la Ferreria del Remei, després Material para Ferrocarriles y Construcciones. Les societats ferroviàries esdevenien el pal de paller de l'estratègia inversora i confien a la modernització del sistema de transport la capacitat per arrossegar tot el país. Amb tot això, el Canal d'Urgell mostrava la plena convicció d'Ignasi Girona en la capacitat d'arrossegament del canvi agrari. El canal esdevingué el 1866 la quarta societat del país en capital invertit, deixant de banda les companyies ferroviàries. Encara que a curt termini no fos rendible, acabaria modificant el paisatge econòmic del Principat. Ignasi Girona, abans de morir el 1867, va cedir propietats en vida als fills de les seves dues dones. Però, ens explica la doctora Pla, es va reservar fins a la fi dels seus dies les propietats rústiques urgellenques i, sobretot, la nineta dels seus ulls: el Castell del Remei.

La tercera virtut del llibre de la doctora Pla rau en el fet de ser una recerca molt acurada. D'una banda, l'autora ha rastrejat tota una munió de fonts possibles per seguir la pista econòmica deixada per la nissaga, mirant de compensar el fet de la manca de comptabilitat corresponent a la Casa Girona. Com ella mateixa ens confessa, l'obtenció de fonts depèn de la interacció entre una tríada galdosa de circumstàncies: intuïció, tenacitat i sort. Tanmateix, convé no oblidar que la darrera és, sovint, funció de les dues primeres. Sigui com sigui, l'autora va aconseguir accedir a la correspondència i les actes de liquidació de la Casa Girona, contingudes en l'arxiu de la família. La tenacitat de l'autora també li ha servit per fer confessar la veritat a un seguit de protocols notariaus, matrícules fiscals, llibres de corredors de canvis o bases de dades de societats. Per aconseguir-ho, ha hagut de treballar en arxius inexcusables com el de Protocols o el de la Cambra de Comerç de Barcelona, però també ha freqüentat els arxius comarcals de Tàrraga, Balaguer i Cervera, el Nacional de Catalunya, el de la Corona d'Aragó, el Provincial de Lleida, l'Històric de Tarragona i, a més, ha accedit a la informació d'alguns arxius tan llunyans com el de Protocols de Madrid o el de la Société Civile Professionnelle Mirabail, le Jannou a Tolosa de Llenguadoc. Les fonts eclesiàstiques i la base de societats del Departament d'Història i Institucions Econòmiques de la UB tampoc no han estat deixades de banda de la seva mirada atenta.

El llibre és també una obra apassionada. La passió de l'autora és, tanmateix, una força tranquil·la. Palesa la voluntat de seduir, suggerir i comunicar amb claredat. Es tracta d'una obra ben escrita.

L'autoexigència de l'autora presenta un text extremadament ben polit. Aconseguix que el lector entri en l'obra i hom vagi fent-se preguntes a mesura que avancen les pàgines. La major part dels interrogants autoformulats pel lector mateix es poden respondre amb la informació que aporta l'autora al llarg de l'obra. Però a ella, la prudència la porta a suggerir i matisar. Sembla creure que la ciència mai no pot dir l'última paraula, com molts creuen, sinó donar respostes provisionals i... plantejar noves preguntes.

Tres interrogants d'historiador econòmic m'anaven repicant al cap mentre llegia l'obra: com fan l'acumulació primitiva de capital?; quin és el moment decisiu en la formació del patrimoni?; quan i per què comença la decadència de la nissaga? Les evidències aplegades per Lluïsa Pla permeten respondre aquestes preguntes i aproximar-nos a la veritat amb gran versemblança. Els Girona a Tàrrrega (Gaspar i Josep Antoni) prosperen amb la botiga de teles, concentrant patrimoni via herència i també per les vies del crèdit i l'accés a terres de pagesos endeutats. Així mateix, aprofiten l'experiència dels Castellort i dels Targa a donar crèdit a l'Ajuntament i arrendar propis. Durant mig segle duen a terme un aprenentatge important en el comerç, les finances i l'adjudicació de subhastes públiques.

Però les evidències aplegades per l'autora apunten que el canvi d'escala sembla que es dona en el transcurs de la gran crisi iniciada cap a 1790. Mentre els negocis a Tàrrrega pateixen per les guerres, la generació següent, l'Ignasi, va a formar-se en la corredoria de comerç a Barcelona a partir de 1803. Alguns anys després Ignasi Girona i Targa sobresurt com a canvista i el 1816 acaba venent la botiga de la capital de l'Urgell i s'estableix definitivament a Barcelona. A partir d'aquell moment, l'ascensió meteòrica és ben visible.

Ignasi sobresurt com el gran *homenot* de la nissaga, que diria un altre Pla de llevant. La doctora Pla ens respon els interrogants clar i català: a la dècada de 1820 "(...) —intercanvis comercials, arrendaments, descomptes de lletres, avituallament a l'exèrcit, compra de béns desamortitzats...— són l'origen de la principal acumulació dels primers capitals i els que li permeten la progressió social que, cap a finals dels anys trenta, el convertirà en el comerciant més important de la ciutat", durant l'interval 1822-1836, Pla quantifica que Ignasi Girona participà en transaccions per valor no inferior a 500.000 lliures. Dos terços foren destinats a arrendaments de drets i rendes senyoriales, com els dels ducs de Medinaceli o la baronessa de l'Albi, i als de drets de portes i ponts, de subministraments a hospitals, abastiment de palla i ordi a tropes i subministraments de pa.

A més, Ignasi, seguint la tradició familiar de l'Urgell, prestava a particulars, comprava finques a propietaris endeutats i negociava lletres. Prop d'una cinquena part de les transaccions registrades en l'interval crític de 1822-1836 són atribuïdes per l'autora a operacions de préstec. Si els Girona de Tàrrega havien utilitzat el censal, Girona i Targa preferí el debitori, que facilitava l'execució de béns de qui manllevava.

En aquesta època, Ignasi explorà el negoci industrial, tot participant en la fàbrica de pintats d'indianes de J. Selvas, que acabaria instal·lada al pati de l'habitable familiar al carrer Més Baix de Sant Pere. Però el negoci industrial no representà gaire més del 10% del valor de les operacions d'Ignasi, qui acabaria desvinculant-se del negoci durant la crisi dels anys 1850.

Per contra, Ignasi abraçà amb entusiasme les compres de béns desamortitzats en les successives onades de privatitzacions de terres eclesiàstiques i comunals de l'Espanya liberal. Quan fou possible les pagà amb paper de deute molt depreciat. Encara que es batejà amb les compres durant el Trienni constitucional, amb la desamortització de Mendizábal comprà terres dels monestirs de Montserrat, Poblet i Escaladei, entre d'altres, a llocs com Castellserà, Artesa o Castelldans. Només durant el període de 1840-1846 va adquirir terres per valor equivalent a uns 3,3 milions de pessetes.

La qüestió sobre l'inici de la decadència de la nissaga també sembla clara a partir de l'esforç quantitatiu que Pla du a terme. A partir de 1850, hi ha un canvi radical de les prioritats d'inversió. Quan, l'any 1864, la societat Girona Germans fou liquidada definitivament, durant els prolegòmens de la gran crisi ferroviària i financera de mitjan anys seixanta, el 72% del capital invertit se l'emportava el Ferrocarril de Barcelona a Saragossa i dues inversions addicionals relacionades, la Ferreria Catalana i el Ferrocarril a Pamplona, absorbien pesos respectius de l'11% i el 5%. En conjunt, un 88% de la inversió es concentrava als voltants d'una tecnologia que, malgrat protagonitzar la primera Revolució Industrial, no va rendir a Espanya el que s'esperava. Com bé subratlla l'autora, durant l'esmentada crisi el valor dels actius ferroviaris va caure un 60% i van precipitar la fi de la Casa Girona.

El llibre és així mateix una obra valenta. Quan el tòpic s'imposa sobre la veritat científica, l'autora estira la manta. No li fa por si els qui erren són autoritats consagrades. Dos exemples d'abast ben diferent, relatius a fets i interpretacions. En l'àmbit factual, per exemple, Ignasi Girona havia estat repetidament descrit en la literatura com a rellotger. Especialistes en la burgesia vuitcentista com Francesc cabana reproduïen aquesta errada. Pla desfà la confusió. Qui va ser educat

com a relloger fou Joan, el primogènit del primer matrimoni d'Ignasi, que es va casar dues vegades, amb dues germanes.

De més volada és la seva confrontació amb un dels pares de la història econòmica espanyola, el doctor Gabriel Tortella. Les evidències aplegades per Pla refuten la tesi de l'historiador madrileny, que ha insistit en una suposada absència d'esperit empresarial a l'Espanya del segle XIX. Per contra, tendeix a donar la raó a mestres com són Jaume Vicens i Jordi Nadal, que insistiren en l'existència d'autèntics capitans d'indústria en les successives generacions de la Catalunya vuitcentista.

El rigor guia tota l'obra. És un exemple de bona història econòmica. Tendeix a confirmar els clàssics, de vegades els esmena i va més enllà. El llibre de Pla és un cas significatiu del que Newton va dir sobre la recerca científica. El treball de l'autora permet albirar nou terreny, des de dalt de les espatlles dels gegants que la precediren. La seva obra ratifica les tesis de gegants de la història econòmica clàssica com són Pierre Vilar, Jaume Vicens i Jordi Nadal. Amb Pierre Vilar confirma la importància del capital comercial i la botiga en l'enlairament català setcentista. També li dona la raó quan mostra la importància dels arrendaments, el crèdit i les operacions amb béns agraris de primera necessitat com a primitiva font d'acumulació de capital. Amb Jaume Vicens i Jordi Nadal, a més de comprovar la importància de les generacions burgeses del tram central del Vuit-cents, constata el taló d'Aquil·les de la manca d'hulla per a la plena victòria de la primera Revolució Industrial a Catalunya. I davant dels qui han insistit en les colònies com a origen de formació dels grans capitals del país, la doctora Pla conclou que les arrels de la fortuna dels Girona són majoritàriament autòctones.

L'autora també corrobora molts dels resultats dels qui esdevindran els nous clàssics de la història econòmica del nostre país. Presenta nova evidència que confirma l'impacte de llarg termini de la crisi ferroviària de 1866, subratllat per Pere Pascual. La burgesia i el país en sortiren molt tocats i els comportaments empresarials es tornaren més conservadors. La ja comentada formació del patrimoni d'Ignasi Girona durant els anys 1820 i 1830 ratifica també la profunda transformació en el model internacional de relacions comercials i la dinàmica resposta productiva que es dona des del país abans de 1833, en la línia dels treballs de Josep Maria Fradera, Àlex Sánchez i Francesc Valls.

Finalment, l'estil de Pla és punyent, va fins al fons dels personatges i toca, més o menys implícitament, temes de rabiosa actualitat, com ara la relació entre formació de capital humà i innovació, la internacionalització empresarial, l'impacte a llarg termini de les crisis

o el paper de la banca en el creixement. Podrà estar-se o no d'acord amb les interpretacions apuntades, però el llibre mai no ens deixarà indiferents.

Per exemple, en la generació que seguirà a Ignasi, l'autora suggereix un conflicte larvat entre els dos hereus de les respectives dones: Joan i Manuel. El primer, fill d'Antònia, podem considerar que fou qui invertí més en formació. Marxà a fer estudis de rellotgeria al cantó suís de Neuchâtel durant 1824. Completà la seva formació en mecànica amb estudis en grans capitals de la indústria de la construcció de maquinària com són Ginebra, Birmingham o Manchester, fins a 1833. Un decenni a l'estranger i, posteriorment, disseny d'instal·lacions fabrils a Terrassa, Sabadell, Vilanova o Manresa. Però, a partir de 1839, començà a virar cap a la terra i tornà a Ponent. Durant 1844, en el moment de la gestació del Banc de Barcelona, abandona la Casa Girona. Torna cap a la terra dels ancestres i passa llargues estades a Lleida, Balaguer i Tàrraga. Concentra els esforços en l'activitat agrícola a les comarques lleidatanes, amb la vista posada en les transformacions que desencadenaran l'extensió del rec, gràcies al Canal d'Urgell, i la millora de les comunicacions, amb l'arribada del ferrocarril i la construcció de carreteres. Cap a 1861, un decenni abans de la seva mort, encara figura com a vuitè industrial de la província de Lleida. Més que un abandó de la indústria en favor de l'agricultura, com va apuntar el mestre Jordi Nadal, l'autora considera que, potser, és el resultat de la topada amb el germanastre, Manuel.

El primogènit de la segona dona, Rita, va viure molt més que Joan i molts l'han vist com l'autèntic triomfador de la nissaga, entre ells Jaume Vicens i Montserrat Llorens: "una bona part de l'activitat i dels èxits del banc (de Barcelona) es poden atribuir, sense cap exageració, a l'extraordinària habilitat del financer que havia salvat dues crisis econòmiques en poc més de deu anys" (*Industrials i polítics*, p. 390). La seva inversió en educació sembla, de totes maneres, inferior a l'esforç esmerçat per Joan. Manuel es formà a Barcelona, en la pràctica quotidiana al costat del seu pare, i hi va viure gairebé sempre. El primogènit de Rita esdevingué el veritable director de la Casa Girona i del banc, i l'home que, per a la historiografia precedent, enlairà la família. Fou diputat, senador, alcalde de Barcelona, primer president de la Cambra de Comerç, comissari de l'Exposició Universal i propietari d'un rosari de propietats immobiliàries repartides per la geografia espanyola, i, fins i tot, un *château* a França. Va casar-se amb una Vidal-Quadras. A primera vista, sembla un èxit d'educació pràctica, tan cara a les elits catalanes. També apareix com un gran virtuós en la utilització de les xarxes de les relacions. L'autora quantifica la seva

fortuna en el moment de la mort (1905) prop dels 19 milions de pesetes, contra uns 14 milions que hauria pogut acumular el pare, Ignasi.

De totes maneres, quan ho mirem amb la lent que ens proporciona l'autora, la figura de Manuel empetiteix. La impressió és que mai no va poder tornar a situar els negocis familiars en el lloc que els havia posat el seu pare cap a 1850. Si la fortuna d'Ignasi romangué sempre col·locada en inversions més aviat productives, la de Manuel s'orientà cap a les activitats rendistes. Quan va morir, el 33% del seu patrimoni estava col·locat en finques urbanes. Entre els valors que posseïa, el 50% era deute públic i el 19% accions del Banco Hispano Colonial, la institució financera creada per Antonio López i especialitzada també a prestar diners al govern espanyol per mantenir la intervenció colonial a Cuba. Foren aquestes opcions positives per al desenvolupament a llarg termini?

Un altre tema entre els més punyents que toca la doctora Pla és el de la internacionalització, que ha esdevingut un dels reptes més cabdals del teixit productiu del país dels darrers trenta anys. El *presentisme* dels nostres polítics contemporanis tendeix a veure que avui el país està més internacionalitzat que mai, un cop abandonat el proteccionisme tradicional dels nostres industrials. Tanmateix, l'evidència presentada per Pla en el llibre també permet posar en qüestió aquest cofoisme tan habitual. L'autora ens explica que la fortuna d'Ignasi es dispara quan basteix una xarxa d'intercanvi de béns i mitjans de pagament que cobreix un impressionant abast de ciutats, precisament les que lideren el globus en aquell moment: Londres, París, Marsella, Bordeus, Hamburg o Gènova. Els Girona tingueren fins als anys 1840 un mínim de dos vaixells dedicats al comerç de cotó, cacau, bacallà, cuirs, cereals, aiguardents i espècies. La major part d'aquests productes es compraven o venien Atlàntic enllà. Així mateix, negociaven lletres en les principals places financeres del món. Entre 1817 i 1848 passaren de negociar lletres en quinze ciutats a operar en seixanta places. Si en la primera de les dates el 90% eren espanyoles, en la darrera data Espanya només comptava el 20%. En definitiva, quan hi va haver incentius de veritat, els Girona operaren un negoci absolutament internacionalitzat.

Depressions semblants a la que avui encara patim (la crisi del 2008), també ocupen algunes pàgines del llibre. Malgrat el discurs novament triomfalista dels polítics, avui seguim immersos en la pitjor depressió de l'economia catalana des dels anys quaranta del segle xx. L'obra de Pla també permet treure algunes lliçons importants en aquest àmbit. Per als polítics i molts d'economistes convencionals, sembla que les crisis siguin episodis passatgers, que s'acaben amb un retorn gradual al punt d'equilibri de partida. Les evidències reunides per l'autora suggereixen

tot el contrari. Els efectes de la crisi de 1866 van tenir impacte de llarga durada, tant en el país com en la família Girona. El creixement de l'economia catalana es desaccelerà en el darrer terç del segle XIX, a diferència del que passà en molts països europeus en el tram final del Vuit-cents, moment d'arrencada de la segona Revolució Industrial. Però a Catalunya, la crisi ferroviària de 1866 (i posteriorment l'esclat de la bombolla de la febre d'or del principi dels anys 1880) van fer que els inversors catalans esdevinguessin més porucs. El mateix nou capítol de la família, Manuel Girona, s'orientà cap a la política i apostà per una cartera d'inversions més atrevida, es refugià en el deute públic i la propietat immobiliària i seguí l'estela d'altres financers com ara Antonio López. Però l'exemple del pare de Manuel, Ignasi, ens mostra que les crisis són també èpoques d'oportunitat. Enmig de la gran depressió de la fi de l'Antic Règim (1790-1833), Ignasi Girona bastí una colossal fortuna, executà deutors impagats, arrendà drets senyorials i cobrament d'impostos, abastí l'exèrcit i els hospitals i comprà propietats privatitzades. De la història que ens explica l'autora, també queda clar que en les grans crisis, hi ha qui perd i qui guanya.

La doctora Pla sembla pronunciar-se en favor de la tesi que suggereix "la contribució inqüestionable" del Banc de Barcelona "al desenvolupament econòmic de Catalunya, durant el segle XIX". És una de les poques afirmacions que no s'acaba de demostrar i que fins i tot podria posar-se en dubte amb les dades aplegades per l'autor. En aquest sentit, crec que el llibre, més aviat, tendeix a deixar obert implícitament el debat sobre el paper de la banca en el creixement a llarg termini. El mateix cicle vital dels negocis de Manuel Girona permet dubtar d'una afirmació tan contundent. Cal considerar-lo com una nova evidència empírica de qualitat que complementa les anàlisis dels especialistes sobre les finances vuitcentistes, com ara Carles Sudrià, Pere Pascual, Xavier Tafunell, Lluís Castañeda o Martín Rodrigo.

Sembla indiscutible que l'opció de la Casa Girona per inversions com els ferrocarrils, el Canal d'Urgell, la Ferreria del Remei (després Material y Construcciones) o la Universitat de Barcelona van transformar pregonament l'economia catalana i van acabar pagant la pena a llarg termini. Però l'aposta progressiva de Manuel Girona per la propietat urbana, el deute públic, les finances vinculades al colonialisme i la política d'aparador, així com la fi mateixa del Banc de Barcelona el 1920, ens permeten mantenir seriosos dubtes sobre el paper motor dels intermediaris financers i el desenvolupament econòmic.

Després de llegir el llibre, sembla clar que fou la generació d'Ignasi (gens involucrat directament en la política) la que va contribuir a

transformar de veritat el país i la seva economia. Encara que excel·lí en l'activitat financera, la Casa Girona que va crear sembla més un hòlding familiar contemporani de tipus japonès o coreà, on la primera resta subordinada a un projecte més ambiciós de transformació econòmica. El fet que, com també explica la doctora Pla, Ignasi vetllés sempre per l'equilibri dels membres de la família, suggereix que la motivació no era únicament la preservació del patrimoni. En canvi, la generació següent, sense renunciar del tot als negocis comuns, va anar aflixant els vincles familiars i el mateix Manuel va optar per col·locar la seva riquesa en activitats cada cop menys arriscades, però amb més lluïment social.

Amb tot, des de la racionalitat purament crematística, sorprèn que una família que va fer la seva acumulació primitiva amb el comerç i les finances, arribés, en el moment de màxima esplendor, a canalitzar més del 80% de la seva inversió cap a una sola activitat com és el ferrocarril: il·lusió tecnològica?; sobrevaloració de la capacitat del mercat financer català?; expectatives ocultes en el negoci de la construcció? Segurament la comptabilitat de la Casa Girona podria aclarir-nos alguna cosa més. Però, tant si aquesta informació apareix com si no, el llibre de Lluïsa Pla romandrà com una obra de referència de la història econòmica de la Catalunya contemporània. Si el llegim, gaudirem d'una obra apassionant i aprendrem, de veritat, com s'ha fet aquest país, més enllà dels tòpics amb què ens saturen quotidianament els nostres polítics i mitjans de comunicació. El llibre de Pla és ciència rigorosa, transmesa amb mestratge per qui sap escriure i disposa d'un cap molt ben endreçat.

JORDI CATALAN
Universitat de Barcelona

INTRODUCCIÓ¹

Voldria que aquest llibre resultés senzill per a tothom, perquè penso que la història s'ha de divulgar. No crec que els textos històrics hagin de resultar tediosos i incomprensibles. Entenc la simplicitat com un valor afegit a la ciència, a l'art i a la vida. La realitat, certament, és molt complexa, però és precisament per això que, en ser explicada, té tanta necessitat de transparència. Alguns historiadors, en publicar els seus coneixements, corren el perill de perdre's en el que expliquen. Sovint he sospitat que aquesta opció els protegeix de la crítica, del dubte i de la refutació. La realitat no és obscura, ho és el pensament. La veritat és simple, li sobren els artificis.

En la crisi global que vivim, els països de l'Europa mediterrània pateixen, segons tots els indicadors, els pitjors símptomes de la recessió econòmica. Ens calen polítiques adequades, alternatives urgents i canvis que afavoreixin la recuperació econòmica i la dinamització social. Aprendre del passat és un assumpte complex, però necessari, perquè la història condiona la conducta de les persones. Per decidir on anem, necessitem saber com hem arribat on som. La formació

1. Aquest llibre té el seu origen en la meua tesi doctoral, "Els Girona: la formació de la gran burgesia catalana del segle XIX (1748-1905)", dirigida pel doctor Jordi Nadal i tutoritzada pel doctor Enric Tello. La tesi la vaig defensar a la Facultat d'Economia i Empresa de la Universitat de Barcelona el 28 de gener de 2011, i obtingué la qualificació d'excel·lent *cum laude*. L'elaboració de les primeres etapes del treball d'investigació va comptar amb la col·laboració del Centre d'Història Contemporània de Catalunya, de la Fundació Jaume Bofill i de la Fundación Caja Madrid. Així mateix, fou inscrita en els projectes: *Formació de capital i finançament industrial a Catalunya durant el segle XIX* (PB 94-0892) i *Indústria i empresa a Espanya, 1780-1936* (PB 98-1265), del Departament d'Història i Institucions Econòmiques de la Universitat de Barcelona. El 2012 Fundació Noguera m'adjudicà la Beca Notari Raimon Noguera a la millor tesi doctoral de l'època moderna i contemporània, i n'ha fet possible la publicació.

del món contemporani arrenca fa dos-cents anys amb la Revolució Industrial i es caracteritza per l'emergència d'una nova classe social, la burgesia, que es va conformant segons uns models específics de conductes i relacions amb altres grups socials. Catalunya, com els països més avançats d'Europa, no va restar al marge d'aquest procés. Els historiadors hem documentat a bastament l'existència de canvis en les relacions socials i econòmiques des de mitjan segle XVIII. I malgrat la devastadora crisi que caracteritzà els pas del Set-cents al Vuit-cents, al segle XIX el país tenia una burgesia singular, capaç de realitzar projectes impressionants. En aquest sentit, Catalunya esdevé un cas fascinant, que acumula èxits i també fracassos, però que no deixa de sorprendre pel dinamisme de la seva activitat.

La importància que va tenir la burgesia en el procés d'industrialització del país ja fou assenyalada per Jaume Vicens Vives. Passats els anys, dins el marc dels primers cursos de doctorat que organitzà el Departament d'Història i Institucions Econòmiques de la Facultat d'Economia i Empresa de la Universitat de Barcelona, el doctor Jordi Nadal, aleshores director del Departament i el deixeble més directe de Vicens, em proposà com a tema de tesi doctoral la família Girona, la més emblemàtica de la gran burgesia catalana del segle XIX. Per tant, l'origen d'aquest llibre és un treball d'investigació que vaig fer per encàrrec. El professor Nadal insistí en la necessitat de l'estudi dins el marc de les investigacions de la història econòmica de Catalunya. Vaig acceptar la proposta abans que tingués temps de convèncer-me amb l'argument. Sé que és impossible escriure bona història si el tema és irrellevant. Però tenia també algunes motivacions personals. En l'ofici d'historiadora havia dirigit l'atenció, i els meus primers treballs d'investigació, cap a dos aspectes que considero substancials i que entenc interrelacionats, com són el creixement econòmic i les estructures socials. Entenia que, per les seves especificitats, els Girona podrien il·lustrar molts àmbits desconeguts d'un tema que em continuava captivant pels seus enigmes. S'hi afegia la particularitat que, tot i la rellevància del tema que em proposava el doctor Nadal, no havia estat anteriorment objecte d'observació des de la perspectiva de la història econòmica i social. Certament, no ignoràvem que els Girona esdevingueren una peça clau en els anys decisius de la industrialització catalana, però desconeixíem en quin grau l'anàlisi d'un únic cas podria contribuir a descobrir els orígens i la transformació del model econòmic i social que, cap a mitjan segle XIX, havia transformat el país, situant Catalunya entre les nacions més avançades d'Europa. Es tractava, per tant, d'un procés de canvi excepcional, sense precedents, amb una interessant part de la història pendent d'explicar.

Disposar d'un atractiu projecte de tesi doctoral només és una garantia si es tenen els documents adequats, és a dir, els que contenen la clau de l'enigma que hom vol descobrir i desxifrar. La base documental d'aquesta investigació són els documents notariaus. He consultat tots els llibres de protocols notariaus dels segles XVIII i XIX en què els membres de la família Girona estigueren implicats, fent el seguiment dels manuals de notaris de Barcelona, Lleida, Tàrraga, Cervera i Balaguer. Per a alguns períodes cronològics la tasca ha resultat completament exhaustiva, com el segle XVIII a Tàrraga, i el període de 1815 a 1866 a Barcelona —gràcies a la *Base de Dades d'Empreses i Empresaris* del Departament d'Història i Institucions Econòmiques de la Universitat de Barcelona—. Paral·lelament als protocols notariaus, he utilitzat actes municipals, llibres de contribució i cadastre, registres parroquials, discursos al Congrés i al Senat i altres llibres d'actes de les institucions en què els Girona participaren. Tot i que aquest gruix d'informació resulta, en qualitat i en quantitat, importantíssima, la investigació sobre els Girona no s'hauria pogut realitzar sense disposar de l'arxiu familiar. Hauria obtingut una visió parcial del procés de formació de la gran burgesia catalana sense llegir els documents privats. Paral·lelament a la consulta dels documents notariaus vaig fer una recerca, literalment detectivesca, per trobar el fons familiar. L'ofici d'historiador requereix dosis d'intuïció i tenacitat, però, sobretot, molta sort. En vaig tenir per partida doble. Vaig trobar l'Arxiu Girona, i vaig comptar amb la lleial col·laboració dels descendents de la família —molt especialment d'Ignasi de Puig i Girona— per consultar els documents amb llibertat absoluta. Aquests factors foren decisius. El fons privat, en un estat de conservació excel·lent, és un tresor documental. Inclou sèries de correspondència, actes de liquidació de la *casa Girona*, llibres de rendes, notes manuscrites, documents notariaus, contractes privats de societats, expedients de finques... Encara que, com passa sovint amb els fons privats, el contingut no és complet, he suplert els buits documentals amb altres fonts. En no disposar de la comptabilitat privada de les operacions de la companyia comercial, m'he servit de les dades dels protocols notariaus i de les sèries de matrícules fiscals, a la vegada que, complementàriament —gràcies a la generositat del doctor Lluís Castañeda—, dels llibres dels corredors reials de canvis.

Una vegada triat el tema d'estudi i localitzades les fonts documentals, calia delimitar la investigació. De cap manera no em volia plantejar el treball com un conjunt de relats biogràfics. La hipòtesi de partida és simple: per què i com els Girona es van convertir en la principal família de la gran burgesia catalana del segle XIX? No van néixer burgesos. Ho van esdevenir en el procés. I la meua responsabilitat

com a historiadora era analitzar aquest procés. Així que avançava en la investigació i tenia més coneixement del problema, els dubtes se'm multiplicaven. Per què van actuar com ho van fer? Quin fou el paper de la gran burgesia en el procés de creixement del Principat, i quin el grau de participació del factor empresarial en la consolidació de la Revolució Industrial? En el cas dels Girona, com —i sobretot què— van fer per adaptar-se amb èxits, i dificultats, a un procés canviant, sovint desfavorable, situant-se en els nivells més alts de l'escala econòmica i social, durant un període de canvis estructurals que va transformar el país? La història hauria de ser això, plantejar una hipòtesi, aproximar-se al problema per mitjà del treball d'investigació, i explicar-lo bé, sense prejudicis.

Per donar resposta a tantes qüestions calia conèixer la conjunció de característiques i condicions que s'operaren en aquest procés. En una etapa cronològica que abraça més de 150 anys, vaig descobrir que els Girona, es miri com es miri, esdevingueren els principals actors de la societat catalana del seu temps. Foren la família més activa de l'espai comercial, financer i industrial del país i, respecte al conjunt, es distanciaren substancialment de tots els altres i en resultaren el cas més distintiu i paradigmàtic. Per la magnitud de la seva obra es convertiren en el principal grup inversor en els anys decisius del procés d'industrialització catalana. Crearen un conjunt d'empreses impressionant. En l'escenari del país, segons el còmput de capital aportat a les societats registrades pels notaris, els Girona assoliren la primera posició, ben lluny, en magnitud de negoci, dels noms més destacats de la gran burgesia del Vuit-cents. Perquè el lector tingui una idea avançada dels efectes de la seva obra, cito, de manera resumida, alguns dels resultats de la investigació: durant el segle XIX els Girona estigueren implicats en la constitució de més de setanta empreses, assoliren el primer lloc en el rànquing del negoci dels instruments financers, figuraven entre els principals protagonistes que comerciaven a la Llotja de Barcelona, convertiren la *casa Girona* en la primera societat en volum de negoci, foren els impulsors de la modernització del sistema bancari amb la fundació del Banc de Barcelona, construïren la xarxa ferroviària exclusivament amb capital del país, realitzaren totes les obres del Canal d'Urgell, perforaren mines amb l'esperança d'obtenir carbó per a les fàbriques catalanes, construïren ponts i carreteres, edificaren el Teatre del Liceu, la Universitat de Barcelona... Tanmateix la seva influència, més enllà de l'àmbit estrictament econòmic, es desplaçà cap a l'esfera política i social. Els Girona van participar activament en les principals institucions públiques i privades del país, i molt especialment Manuel Girona, que fou diputat, senador i alcalde de Barcelona, fundà i presidí

la Cambra de Comerç, fou comissari de l'Exposició Universal de 1889 i president de l'Ateneu Barcelonès, a més de realitzar una important labor de mecenes i pagar la construcció de la façana neogòtica de la catedral de Barcelona.

La conducta és adaptativa, està determinada per l'entorn. Per això cal vincular el procés de consolidació dels Girona a la seva singular, i curiosa, forma d'adaptació al context. Tot i que l'ascens econòmic i social de la família s'inicià cap a la tercera dècada del segle XIX —coincidint amb la fundació de la *casa* comercial—, el procés arrencava de mitjan segle XVIII, quan els Girona participaren amb èxit en els canvis estructurals que experimentava el Principat. Amb la crisi de finals del Set-cents, l'emancipació de les colònies continentals espanyoles i la integració del mercat peninsular, Catalunya experimentà un canvi de model de relacions comercials. Aquest canvi s'articulà en les primeres dècades del segle XIX i es caracteritzà per la importància creixent de la vessant exterior de l'economia catalana, en la qual el comerç americà amb les Antilles —principalment per l'exportació de vi i la importació de cotó en floca— tingué una relació molt directa amb la consolidació de la Revolució Industrial.

En aquest escenari, la participació de la burgesia catalana fou crucial. Però singularment, a diferència dels Vidal-Quadras, els Güell, els López, els Ferrer i Vidal, els Serra o els Safont, l'origen dels Girona de la Selva del Camp no comença a les Antilles, sinó a Tàrrrega, una vila de la Catalunya interior. En el primer capítol, dedicat íntegrament al segle XVIII, es perfilen els inicis de la família en l'especialització de les activitats mercantils. A Tàrrrega els besavis de Manuel Girona combinen l'intercanvi de mercaderies a escala local amb altres operacions més rellevants, venen teles importades —indianes, llanes d'Anglaterra—, espècies, gra, bestiar, arrenden béns i drets públics i privats, porten a terme activitats financeres amb instruments de crèdit com els censals, compren i venen finques rústiques i urbanes, consoliden un patrimoni considerable... En "l'escala del temps i del medi observats" (com hauria dit Pierre Vilar), en conjunt, tots aquests negocis resulten importants.

Però la darrera dècada del Set-cents es desencadena al país una crisi general. Les guerres contra França i Anglaterra encallen el comerç internacional, i les dificultats econòmiques els intercanvis peninsulars i regionals. En un context com aquest no resulta fàcil fer de comerciant. Els Girona canvien d'escenari i a Barcelona, a principis del segle XIX, inicien un procés d'ascensió i consolidació burgesa que gira entorn de l'organització familiar. En el segon capítol s'explica com la família es converteix en l'estructura de referència bàsica que marca la trajectòria empresa per aquells qui en formen part. La creació i consolidació del

grup familiar resulta complexa, i adquireix matisos nous quan entren en escena els descendents. Integrats en un projecte comú impulsat estratègicament per Ignasi Girona i Targa, pare de Manuel Girona, hi participen tots, però ho fan amb guions diferenciats. L'anàlisi de la trajectòria familiar, dels factors que configuren l'estructura interna del grup i de les relacions entre els seus membres mostra múltiples trets d'uns personatges que, en la segona meitat del Vuit-cents, esdevindran l'elit del grup dominant del país.

Però, a més de la configuració de la família, establir-se a Barcelona implica un canvi en la manera de fer negocis. A la capital catalana Ignasi Girona portarà a la perfecció l'ofici de comerciant. En el tercer capítol s'analitzen les operacions econòmiques realitzades després de la Guerra del Francès, els anys previs a la constitució de la casa de comerç, les estratègies que es vertebren entorn de les transaccions practicades, i la importància contínua i creixent del capital comercial. L'articulació d'un projecte que implica casa i família es materialitza amb la constitució, el 1839, de la *casa Girona*, la companyia comercial familiar. Aquest fet fou crucial. El camí que segueix la *casa* al llarg dels vint-i-cinc anys de la seva existència i el pes que l'empresa —concebuda pel pare i dirigida per Manuel Girona amb la col·laboració dels seus germans— tingué sobre el marc de relacions familiars mostren un panorama complex, d'interacció contínua entre família i negocis.

Les activitats que van anar enfortint la *casa Girona*, i que van constituir l'essència de la companyia, s'analitzen en el capítol quart. La *casa*, d'una gran força econòmica, esdevingué la base del model d'acumulació patrimonial de la família, la clau de la seva riquesa i del seu ascens social. Va ser d'aquesta manera com els Girona van consolidar el seu domini econòmic. La naturalesa dels negocis que van impulsar, o en els quals van participar com a inversors, així com els capitals subscrits, indiquen no només quins sectors resultaren més atractius, sinó quines foren les característiques del procés i com evolucionà el model inversor durant els anys d'existència de la companyia comercial i els anys posteriors a la seva liquidació.

En el darrer capítol s'analitza l'estil de vida dels personatges, les actituds i les mentalitats a partir d'un recorregut sobre aspectes que poden semblar inconnexos però que, en conjunt, il·lustren la seva particular visió de les coses: els habitatges familiars, la construcció del Teatre del Liceu, el finançament de la façana de la catedral de Barcelona, les decisions que impulsaren la creació d'un gran patrimoni... En definitiva, un panorama fascinant: com afrontaren els reptes polítics, econòmics i socials d'un període fonamental de transformació del Principat.

Sé que no cap en un sol llibre tot el que volia dir sobre els Girona; tanmateix desitjo que els lectors hi trobin l'essencial. Malgrat tants factors en contra —les dificultats amb l'Administració espanyola, la migradesa dels recursos del país, el revés en les empreses de major envergadura...—, vertebraren amb afany un gran projecte que, amb la col·laboració de la societat catalana, va convertir Catalunya en un país industrial modern. Els Girona van viure l'experiència d'una oportunitat irrepetible. Afirmava un personatge històric, justament distingit pel seu coratge que “No cal esperança per a actuar, ni èxit per a perseverar..”

AGRAÏMENTS

Quan la Fundació Noguera adjudicà a la tesi doctoral sobre els Girona la vint-i-dosena edició de la Beca Notari Raimon Noguera, de l'època Moderna i Contemporània, per a garantir-ne la publicació, donà sentit a més de quinze anys de treball d'investigació. Però, inesperadament, també posa fi a un llarg procés de dificultats. Tot i que la realització de la tesi no va comptar amb els recursos econòmics necessaris i que es va fer en condicions força adverses, mai no vaig pensar a abandonar el projecte. Tanmateix publicar-ne el resultat no hauria estat possible ni amb les més altes dosis de voluntat. Per tant, expresso el meu agraïment i admiració a la meritòria tasca de la Fundació Noguera, que possibilita la supervivència de la investigació en un entorn, dissortadament, hostil.

També tinc en molt valor que el doctor Jordi Nadal em proposés el tema de tesi, el treball de direcció i els suggeriments durant la recerca. El projecte arrencà gràcies a la seva tenacitat i el seu mestratge al capdavant del Departament d'Història i Institucions Econòmiques de la Universitat de Barcelona. Pel temps, l'atenció i la confiança estaré sempre en deute amb el doctor Pere Pascual, que em brindà el seu suport i el seu exemple en les etapes més incertes de la investigació.

La generositat i la noblesa d'Ignasi de Puig i Girona han resultat decisives. Sense la seva cooperació no hauria pogut realitzar el projecte. Sento agraïment i admiració perquè sabés captar des de l'inici la importància i el sentit de la investigació, em facilités completament la consulta de l'arxiu familiar i demostrés, en tot moment, una confiança absoluta i respectuosa en el treball. Pacientment, m'acompanyà als antics escenaris familiars i respongué amb atenció i sol·licitud les múltiples qüestions que li vaig plantejar. Aquest agraïment el faig extensiu a la seva mare, Carmen Girona (ACS), a la seva esposa, Leonor Egido, i també als seus fills.

El suport més incondicional, l'he rebut de la meva família, que ha patit directament els sacrificis que implica un treball d'investigació sense cap queixa, amb un sentit del deure, de l'afecte i de la comprensió que, des que vaig néixer, em continuen deixant feliçment perplexa.

Bell-lloc d'Urgell i Ulldemolins, primavera de 2014

EL SEGLE XVIII, UN TRAMPOLÍ CAP AL FUTUR

No s'ha de menysprear mai la botiga, com a primer mitjà d'acumulació i com a trampolí cap a operacions més audaces.

Pierre VILAR

És ben conegut que la derrota en la Guerra de Successió significà per a Catalunya un trencament en el seu desenvolupament polític, econòmic i social. El país quedà devastat, les tropes borbòniques sotmeteren ciutats que, esgotades per un setge que durà mesos, van veure disminuir la població i arruïnar-se l'economia. Els contemporanis visqueren amb inquietud les conseqüències d'una guerra perduda que, per motius dinàstics, havia enfrontat els Borbó i els Àustria per la Corona espanyola. Catalunya perdé definitivament les antigues institucions pròpies i la monarquia s'afanyà a redactar decrets per sancionar un país que, donant suport als Habsburg, havia actuat amb rebel·lia. Malgrat tot, en acabar la guerra, lentament el Principat inicià un procés de recuperació que, per diverses circumstàncies, en la segona meitat del segle XVIII fou especialment intens en alguns punts localitzats de la geografia catalana. Barcelona, Reus i Lleida són exemples contrastats del creixement econòmic del Set-cents i, a la vegada, els més destacats en la recuperació demogràfica. Resulta curiós com la trajectòria vital dels protagonistes, els Girona, bé que amb graus diferents d'intensitat, estigué relacionada amb les tres principals ciutats catalanes del Set-cents. Això coincidí amb el fet que al llarg del segle, sota la influència dels mercats regional, peninsular i colonial, l'estructura de la societat i de l'economia del Principat es modificà i, en conseqüència, les categories socials que participaren de l'impuls econòmic hi estigueren implicades en diverses formes d'activitats comercials.

L'elaboració d'aquest treball va ser fruit de la Beca Raimon Noguera i la primera edició fou a càrrec de la Fundació Noguera (2014)

© del text: Lluïsa Pla i Toldrà, 2021

© del pròleg: Jordi Catalan Vidal, 2021

© de les fotografies: els seus autors i arxius corresponents

Fotografia de la coberta:

© d'aquesta edició: Pagès Editors, S L, 2021

Sant Salvador, 8 - 25005 Lleida

www.pageseditors.cat

editorial@pageseditors.cat

Primera edició: novembre de 2021

ISBN: 978-84-1303-314-3

DL: L 634-2021

Imprès a Arts Gràfiques Bobalà, S L

www.bobala.cat

◀ imprès a **lleida** ▶

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer amb l'autorització dels seus titulars, llevat de l'excepció prevista per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos, www.cedro.org) si necessiteu fotocopiar, escanejar o fer còpies digitals de fragments d'aquesta obra.